

Irena Jaros
Uniwersytet Łódzki, Łódź
irena.jaros@uni.lodz.pl

ZGNIŁE CZY ZGNITE JABŁKO?
CZYLI O PEWNEJ TENDENCJI SŁOWOTWÓRCZEJ
W POLSKICH GWARACH I JEJ KONSEKWENCJACH

Słowa kluczowe: dialektologia, słowotwórstwo, przymiotnik, synonimia słowotwórcza
Keywords: dialectology, word formation, adjective, derivational synonyms

W dawnych pracach językoznawczych z zakresu dialektologii, które w części lub w całości podejmowały zagadnienia słowotwórcze, zwykło się upowszechniać opinię, że rozwój słowotwórstwa gwarowego jest na ogół zgodny z tendencjami ogólnopolskimi, a różnice w stosunku do języka literackiego dotyczą stopnia produktywności poszczególnych formantów lub istnienia swoistych wykładników derywacyjnych, decydujących o ich odrębności wobec polszczyzny ogólnej i innych gwar. Taką opinię odnajdujemy m.in. w pracy Władysława Cyrana *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich* (1977), w której autor, analizując „formacje gwarowe, to jest takie, co do których może istnieć domniemanie, że powstały w gwarach” (ibid.: 6), wskazał kilka tendencji słowotwórczych w gwarach, różniących je od języka ogólnopolskiego. Odnoszą się one przede wszystkim do rzeczowników, a w mniejszym zakresie do przymiotników i czasowników. Należy do nich m.in. występowanie typowo gwarowych formantów tworzących rzeczowniki, np.: *-aga*, *-ajda*, *-icha*, *-yszek*, przymiotniki, np.: *-asy*, *-achny*, oraz „znaczna produktywność pewnych formantów staropolskich wyjątkowych w polszczyźnie ogólnej, jak: *-ach*, *-aj*, *-al*, *-ła*, *-an*, *-as*, *-awa*, *-ba*, *-el*, *-isz*, *-och*, *-ocha*, *-oń*, *-ucha*” (ibid.: 128). Zjawiska te świadczą m.in. o silnym związku gwar ludowych ze staropolszczyzną, co przejawia się przede wszystkim większą niż

w polszczyźnie literackiej liczbą zachowanych w nich formacji archaicznych oraz żywotnością dawnych procesów słowotwórczych, pogłębiających odrębność gwar jako terytorialnych odmian języka etnicznego od wariantu ogólnego polszczyzny.

Podobnie jak w przypadku rzeczownika również w zakresie słowotwórstwa przymiotnika możemy zauważyć pewne cechy charakterystyczne dla gwar polskich (Krupska-Perek 1988), wiążące je z minionymi wiekami. Jedną z nich jest „większa niż w języku ogólnym skłonność do adiektywizacji imiesłowów” (ibid.: 98; zob. Górniewicz 1968: 226–227). Rozluźnienie więzi pomiędzy imiesłowem a kategorią werbalną (strony, czasu, aspektu) (Bartnicka 1970: 14) obejmowało w gwarach m.in. dawny imiesłów przeszły czynny drugi, powodując jego przesunięcie do kategorii przymiotników odczasownikowych, przede wszystkim o znaczeniu rezultatywnym, i niekiedy jego leksykalizację¹. Przekonują o tym dane zamieszczone m.in. na mapach atlasów gwarowych, np. *Małego atlasu gwar polskich* (MAGP), zob. *kisłe mleko*, *siadłe mleko* ‘kwaśne mleko’ (m. 130), *dostałe*, *dostojale zboże* ‘dojrzałe’ (m. 47), *zasiedziały jajko* (m. 172), *Atlasu językowego Śląska* (AJŚ), np. *umarły* (m. 1320), w słownikach (np. KąśSGO; Maciejewski 1969; Maryniakowa 2011; SGK; SGOWM; SGP; SKarł; SKoc; SL-RKJ; Steffen 1984; SzymDom) i publikacjach monograficznych (np. Bąk 1968; Górniewicz 1968; Malec 1976). Adiektywizacja dawnych imiesłowów wiąże się ze zmianą semantyki odczasownikowych derywatów na *-ły*, które w funkcji participiów posiadały prymarnie aktualne znaczenie czynnościowe, zaś w funkcji przymiotników określają cechę stałą. Odnosi się ona przede wszystkim do osiągniętego przez podmiot stanu, czyli rezultatu zachodzącego procesu (Grzegorzczkowska 1984: 65; GWJP: 475), rzadziej wskazuje na skłonność „przedmiotu określanego wobec czynności lub stanu wyrażanego czasownikiem podstawowym” (GWJP: 477). Zjawisko zmiany znaczenia kategoriałnego omawianych formacji znane było już w staropolszczyźnie, gdzie zanotowano blisko 200 przymiotników odczasownikowych zakończonych na *-ły* (Kleszczowa 2003: 111–113; GHJP: 383). Niektóre z nich zachowały się do dzisiaj w języku ogólnopolskim², np. *dorośli*, *pochyli*, *przebiegli*, *spleśniały*, *trwały*, *umarły*, *uschły*, *zgniły* (SJPD; USJP), a także w gwarach, w których zanotowano wiele przykładów adiektywizacji dawnych imiesłowów³.

Sformułowana przez Annę Krupską-Perek teza o większym niż w polszczyźnie ogólnej zakresie zjawiska przechodzenia dawnych imiesłowów do klasy przymiotników w gwarach nie została jak dotąd potwierdzona. Nie zamierzam tutaj dowodzić

1 Podobnie jak w języku ogólnopolskim, por. pierwotne znaczenie imiesłowu *czuły* ‘czujny, wyczułony’, od XVI w.: ‘kochający, serdeczny’ (SEBor: 102).

2 Według Krystyny Kleszczowej (2003: 113) ok. 20%.

3 Proces adiektywizacji dawnych imiesłowów objął w gwarach również inne typy participiów, por.: *trute ziele* ‘trujące’, *wypity chłop* ‘pijany’, *padany dzień* ‘w którym pada’ (Krupska-Perek 1988: 99), *naperty* ‘uparty’, *otwarty* ‘szczerzy’, *ruszony* ‘sparaliżowany’, *obrachowany* ‘przebiegły w sprawach finansowych’ (Górniewicz 1968: 227).

jej słuszności⁴, moim celem jest jedynie zwrócenie uwagi na konsekwencje tendencji do adiektywizacji imiesłowów (charakteryzującej w przeszłości również polszczyznę ogólną) w gwarach w oparciu o wybrane przykłady przymiotników z formantem *-ły*, pochodzące przede wszystkim z terenu Polski centralnej i północnej Małopolski. Zostały one wyekscerpowane ze źródeł publikowanych: *Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* Karola Dejny (SL-RKJ), *Słownika gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka (SzymDom), artykułu *Ludowe cechy słowotwórstwa przymiotników w gwarach centralnej Polski* Anny Krupskiej-Perek (1988) oraz danych pozostających w rękopisie – z kartoteki tzw. wielkiego *Atlasu gwar polskich*⁵ (AGP) i materiałów zgromadzonych przez pracowników i doktorantów Katedry Dialektologii Polskiej Uniwersytetu Łódzkiego w latach 2005–2007 podczas badań terenowych w kilku wsiach⁶, położonych w granicach dzisiejszego województwa łódzkiego. Są to materiały pozyskane od informatorów urodzonych w końcu XIX i na początku XX w., którzy na co dzień posługiwali się gwarą, w niewielkim stopniu naznaczoną polszczyzną ogólną.

W gwarach Polski centralnej zanotowano dość licznie gwarowe formacje przymiotnikowe utworzone za pomocą formantu *-ły*, których podstawą są czasowniki dokonane i niedokonane, w przeważającej większości prefiksalne, np. *kisły*⁷ (barszcz) ‘zakwaszony’ (SL-RKJ XXIII: 186); *nasiąkłe* (powietrze) ‘nasiąknięte wilgocią’ (SL-RKJ XXV: 146); *nawykły* (człowiek) ‘przyzwyczajony’ (ibid.: 152), TW; *niedomogły*

4 Zadanie to wymagałoby szczegółowych badań semantyczno-słowotwórczych danych gwarowych pochodzących z obszaru całej Polski oraz polszczyzny ogólnej.

5 Są to punkty AGP: 330: Bylice, gm. Grzegorzew; 331: Nowe, gm. Krośniewice; 335: Teofilki, gm. Grabów; 336: Pęcławice, gm. Piątek; 339: Spicymierz, gm. Uniejów; 340: Mętlew, gm. Góra św. Małgorzaty; 343: Tokary, gm. Kawęczyn; 345: Łagiewniki Nowe, gm. Zgierz; 348: Grabina, gm. Zadzim; 349: Kazimierz, gm. Lutomiersk; 352: Wąglczew, gm. Wróblew; 353: Gajewniki, gm. Zduńska Wola; 354: Prawda, gm. Rzgów; 357: Chojne, gm. Sieradz; 358: Wypychów, gm. Buczek; 361: Dymki, gm. Lututów; 362: Chrzastawa, gm. Widawa; 363: Krzyżanów, gm. Wola Krzysztoporska; 366: Drobnice, gm. Osjaków; 367: Kamień, gm. Kleszczów; 370: Wierzbie, gm. Praszka; 371: Dylów Rządowy, gm. Pajęczno; 372: Kocierzowy, gm. Gomunice; 372D: Dziepółć, gm. Radomsko; 376: Prusicko, gm. Nowa Brzeźnica; 425: Dąbek, gm. Kłomnice; 575: Pniewo, gm. Bedlno; 580: Świeryż, gm. Łowicz; 701: Czatolin, gm. Łyszkowice; 702: Ruda, gm. Skierniewice; 706: Gzów, gm. Słupia; 707: Turowa Wola, gm. Kowiesy; 710: Kaletnik, gm. Koluszki; 711: Bogusławki, gm. Rawa Mazowiecka; 715: Małecz, gm. Lubochnia; 719: Gazomka, gm. Moszczenica; 720: Dęba, gm. Poświętne; 724: Stoczki, gm. Mniszków; 728: Podlubień, gm. Sulejów; 733: Wąsosz, gm. Fałków; 737: Niedospielin, gm. Wielgomłyny.

6 Są to: Brodnia, pow. poddębicki (B); Chojny, pow. wieruszowski (Chy); Chojne, pow. sieradzki (Che); Domaniewice, pow. łowicki (D); Gzów, pow. skierniewicki (G); Popów, pow. łowicki (P); Słupia, pow. skierniewicki (S); Turowa Wola, pow. skierniewicki (TW); Zalew, pow. pabianicki (Z).

7 Ponieważ przytoczone w pracy przykłady wyekscerpowano z różnych źródeł, w których stosowano niejednolity sposób zapisu (ortograficzny i/lub fonetyczny), zrezygnowano ze stosowania znaków fonetycznych i ograniczono do minimum oddawanie w piśmie zjawisk fonetycznych występujących w przykładach. Omawiany formant zawsze zapisywany jest ortograficznie w postaci *-ły*.

(człowiek) 'chory' (ibid.: 160); *niedosięgle* (gwiazdy) P; *obuczały* (człowiek) 'nieprzystępny, ponury, złośliwy' (ibid.: 195); *ochrościwały* (człowiek) 'pokryty chrostami (krostami)' (ibid.: 199); *odwilgły* 'odmiękły, który naciągnął w siebie wilgoć' (ibid.: 217); *omkły* (Krupska-Perek 1988: 90) 'ominięty': *omknąć* 'ominać, np. część pola przy oraniu' (KSGP); *ostrupiały* (człowiek) Chy, Z; *oślimaczały* (grzyb) Z; *oślizgły* (grzyb) Z; *poczarniała* (twarz) 'trochę czarna' B; *podmiękła* (ziemia) Z; *posiąkły* (dzień) 'deszczowy' (SL-RKJ XXVII: 133); *przejrzały* (owoc) 'bardzo dojrzały' D; *przystały* (woda, błoto) 'długo stojący, niepłynący' (SL-RKJ XXVII: 192); *schorzały* (chłop) Z; *siadłe* (mleko) 'kwaśne' (SL-RKJ XXVIII: 140), G, P, D; *szcerniały* (dach) G; *skoprzałe* (zboże) 'zbutwiałe' (SL-RKJ XXVIII: 168); *skrostowaciały* (chłop) 'pokryty krostami' D; *suchniała* (gałąź) 'sucha, zeschnięta' (ibid.: 250); *udbały* (człowiek) 'zapobiegliwy' (SL-RKJ XXIX: 212); *umdlały* (człowiek) Chy; *ustałe* (zboże) 'dojrzałe' G; *uśmierdzące* (giry 'nogi') (Krupska-Perek 1988: 90); *ukisły* (barszcz) 'ukwaszony' (SL-RKJ XXIX: 215); *utyły* (Krupska-Perek 1988: 90); *uprzągły* (koń) 'zaprzęgnięty' G; *wetkły* (ibid.: 90); *wyblakły* (kolor) (SL-RKJ XXX: 172), Chy; *wybujale* (drzewo) 'rozrośnięte' G; *wyburzały* (kaftan, materiał) 'wyblakły' (ibid.: 174), G; *wybutniałe* (drzewo) 'wybutwiałe' (ibid.: 174); *wybyczały* (kolor) 'wyblakły na słońcu' (ibid.: 174); *wychowały* (syn) 'rosły' Z; *wychudniały* (człowiek) 'wychudzony' Z; *wyduczniały* 'wypróchniały' (ibid.: 179); *wyległe* (zboże) 'położone na polu' D, G; *wymiękły* (grunt) 'nasiąknięty wodą' D; *wymkły* 'rosły' (Krupska-Perek 1988: 90); *wypełgły* (materiał) 'wyblakły na słońcu' TW; *wypękły* (prosiak) 'chory na przepuklinę' (SzymDom VII: 1093), TW; *wypłowiała* (chustka) G, S; *zapęziały* (zwierzę) 'nierosnące, mające długą sierść' D; *zamrowiały* (drzewo) 'pełne mrówek' TW; *zamszała* (ziemia) 'pełna mchu' TW; *zakrościwały* (człowiek) Z; *zasłużały* (Krupska-Perek 1988: 90); *zastrupiała* (skóra) 'o skórze pokrytej strupami' Chy, TW; *zaugorzały*, *zugorzały* (pole) Chy; *zażywicały* (ibid.: 90); *zezbuczały* (jajko, mleko) 'popsute' P, Z; *ześlimaczały* (grzyb) P; *zgrabiały* (ręce) 'zmarznięte' (SL-RKJ XXXI: 210), G, P; *zguzowaciały* (człowiek) G, S; *zleżały* (zboże) 'o zbożu powalonym przez wiatr' (ibid.: 222; SzymDom VIII: 1189), Chy, TW; *zleżały* (materiał) 'słaby skutek długiego leżenia' (SzymDom VIII: 1189).

Jak pokazują dane pochodzące z innych części Polski, występowanie w większej liczbie omawianego typu przymiotników rezultatywnych nie jest czymś niezwykłym czy wyjątkowym. Te same lub podobne formacje były notowane również w gwarach:

- 1) kaszubskich, np.: *nabuszniały* (chłop) 'zarozumiały' (SGK I: 95), *nachlastły* 'narwany' (SGK II: 32), *obchudniały* 'chudy, wychudzony' (SGK III: 269), *obuchły* 'nieprzytomny od uderzenia' (ibid.: 282), *schorzały* 'wycieńczony chorobą' (SGK II: 50), *zapchły* (palec) 'wepchnięty' (SGK IV: 65);
- 2) kocięskich, np.: *obchudniały* (SKoc III: 5), *obiedniały* (ibid.: 7), *obsadziały* 'pokryty szadzią' (ibid.: 6), *opiekły* 'tłusty' (ibid.: 11), *siadły* 'krępy, silny' (ibid.: 85), *spuchły* 'tłusty' (ibid.: 77);

- 3) malborskich, np.: *naprzały* 'naprzykrzający się otoczeniu', *podstarzały* 'trochę stary', *uczały* 'wykształcony', *zgniły* 'leniwy', *zgrabiały* 'skostniały z zimna', *zmur-szały* 'zbutwiały' (Górniewicz 1968: 227);
- 4) chełmińsko-dobrzyńskich, np.: *dociekły* 'ciekawy' (Maciejewski 1969: 201), *dosto-jale* (zboże) 'dojrzałe' (ibid.: 44), *naderszała* (kura) 'najeżona' (ibid.: 71), *przesto-jale* (jabłka) 'przejrzałe' (ibid.: 44), *zabiegły* 'zapobiegliwy' (ibid.: 216), *zabuczały* 'zaniedbany, opuszczony, skryty' (ibid.: 165, 219), *zbotwiały* 'przeżniły' (ibid.: 43), *zemglały* 'zmęczony' (ibid.: 77);
- 5) warmińskich, np.: *dorzeniały* 'dojrzały' (Steffen 1984: 25), *zgniły* 'leniwy' (ibid.: 201);
- 6) kujawskich, np.: *ciągle* (pończochy) 'rozciągliwe', *czuły* 'poczuwający się do obo-wiązku', *dbały* 'dbający, pilny', *opiekły* 'tłusty', *skisły* 'kwaśny', *zapurszały* (świ-niak) 'pokryty strupami', *zjadły* 'smaczny' (Bąk 1968: 112–113);
- 7) mazowieckich, np.: *dośpiałe/niedośpiałe* (żyto) 'dojrzałe/niedojrzałe' (Marynia-kowa 2011: 25, 48; KSGP), *niedbała* (kobieta) (KSGP), *ochłodły* 'wystygły, wyzię-biony' (KSGP), *uprzykrzała* (muchy), *wytrzeszczałe oczy*, *zakiste* (mleko), *zawi-kłała* (sprawa) (Świtała-Cheda 2006: 81);
- 8) lubelskich, np.: *dościgły* 'dojrzały', *poległy* (żyto), *umarły* (człowiek), *zgliwiały* (ser) 'zjełczały', *zgłodniały* (pies) (Malec 1976: 84); *kisły*, *niedbały*, *poczerniały*, *po-ufały* 'zażywny' (KSGP);
- 9) śląskich, np.: *jąkały* 'jąkający się', *niedbały*, *zatwardziały* 'zawzięty, uparty', *zgniły* 'leniwy', *zgrzybiały* (człowiek) 'stary, zniszczony, niedołężny' (Dobrzyński 1967: 60);
- 10) podhalańskiej i orawskiej, np.: *kiste mleko* 'kwaśne mleko' (KąśSGO I: 432), *ob-chudły* 'nieco wychudzony' (ibid.: 716), *ozhuklały* (koń) 'zły, narowisty' (ibid.: 800; KSGP).

Dość częste funkcjonowanie w gwarach polskich formacji na *-ły* niesie za sobą pewne konsekwencje.

Uwagę zwraca usamodzielnienie się formantu *-ły*, który wyabstrahowany z parti-cipium i wyspecjalizowany w tworzeniu przymiotników odczasownikowych zaczął łączyć się z podstawami nie tylko werbalnymi, ale również rzeczownikowymi. Do-wodzą tego przykłady pochodzące z analizowanego materiału, np.: *przeszpiegły* 'ten, kto chodzi na przeszpiegi' (SL-RKJ XXVII: 193), *blongły* 'blondyn' (SL-RKJ XX: 241).

Utrwalona w świadomości użytkowników gwar podstawowa funkcja przyrost-ka *-ły*, znanego z formacji przymiotnikowych, spowodowała jego przyłączanie do struktur bezsufiksalnych, np.: *wartły* : *warty* 'mający wartość' (SL-RKJ XXX: 100), por. *śniadły chleb* 'ciemny': *śniady* (MAGP, m. 535). W tak powstałych derywatach pełni on funkcję strukturalną, polegającą jedynie na wzmocnieniu ich adiektywnego znaczenia.

Funkcjonowanie w gwarach zadiektywizowanych imiesłów na *-ły* doprowa-dziło do tworzenia przez mieszkańców wsi analogicznych derywatów odprzymiot-

nikowych o znaczeniu gradacyjnym i strukturze przypominającej omawiane formacje, np.: *poddrożały* (węgiel) ‘trochę za drogi’ Z; *podsiwiał* (chłop) ‘trochę siwy’ Z; *podstarzały* (zięć) ‘trochę stary’ Che, Z; *przybrudniały* (fartuch) ‘trochę przybrudny’ Z; *przystarzały* (pan młody) ‘trochę przystary’ Z.

Najważniejszą konsekwencją częstego występowania dawnych imiesłowów na -ły w omawianych gwarach jest pojawienie się w nich zjawiska synonimii słowotwórczej⁸ obejmującego derywaty utworzone za pomocą różnych wykładników formalnych od tych samych podstaw i funkcjonujące w języku w tym samym lub podobnym znaczeniu (zob. Jadacka 1986). Czynnościowy charakter omawianych przymiotników – dawnych participiów⁹ – umożliwia ich wymienne funkcjonowanie z innymi formacjami odczasownikowymi na -ny, -ony, -any, -ty o znaczeniu rezultatywnym, np.: *dostałe* (zboże) P, AGP 348, 352, 357, 363, 580, *dostojale* (SL-RKJ XXI: 243) P, D, AGP 575, 580, 701, 707 – *dostane* (zboże) AGP 330, 339, 371, 372, 701, 710, 719, 733 ‘dojrzałe’: *dostać* ‘o zbożu – dojrzeć’; *niedostałe* (zboże) AGP 348, 357, 715, 716 – *niedostane* (zboże) AGP 335, 339, 365 ‘niedojrzałe’: *nie dostać* ‘nie dojrzeć’; *nachyle* (SL-RKJ XXV: 127) – *nachylone* (drzewo) Z, Chy: *nachylić się*; *oszedziałe* (ibid.: 258), AGP 372D, 376, 425, 702, 707, 716, 724, 725, 733, 737, *oszedziałe* (drzewo) (ibid.: 258) – *oszedziane* (drzewo) (ibid.), AGP 729 ‘oszronione’: *osz(a)dzieć* ‘oszronieć’; *pochyły* – *pochylony* (człowiek) (SL-RKJ XXVI: 205): *pochylić się*; *stęchła* (SL-RKJ XXVIII: 231), Chy, P – *stęchnięta* (słoma) (ibid.: 231): *stęchnąć*; *spróchniałe* (ibid.: 216), B, D, P, S, AGP 330, 331, 335, 339, 340, 343, 344, 345, 349, 352, 353, 354, 357, 361, 362, 363, 366, 370, 371, 372, 376, 425, 575, 580, 701, 706, 707, 710, 711, 716, 720, 724, 728, 729, 733 – *spróchniane* (drzewo) AGP 715: *spróchnieć*; *spuchła* – *spuchnięta* (ręka) ‘opuchnięta’ (ibid.: 219): *spuchnąć*; *ustałe* (SL-RKJ XXIX: 227, sv. *ustać się*), S, AGP 715, 716, 729, 737 – *ustane* (żyto) AGP 372, 372D, 425 ‘dojrzałe’: *ustać się* ‘dojrzeć’ (ibid.: 227); *wydupniałe* – *wydupniane* (drzewo) ‘wypróchniałe’ (SL-RKJ XXX: 179): *wydupnieć* ‘wypróchnieć’ (SW VII: 848); *wytężały* – *wytężony* ‘o chlebie – czerstwy’ (SL-RKJ XXX: 207): *wytężeć* ‘stwardnieć’ (zob. SL-RKJ XXIX: 174, sv. *tężeć*); *zaniedbały* (SL-RKJ XXXI: 168) – *zaniedbany* Z: *zaniedbać się*; *zaperzały* – *zaperzony* (ibid.: 171, sv. *zaperzyć się*): *zaperzyć się* ‘zarosnąć perzem’; *zestałe* – *zestane* (żyto) ‘dojrzałe, gotowe do zbioru’ (ibid.: 206): *zestać się* ‘dojrzeć’ (SzymDom VIII: 1183); *zgniłe* (SL-RKJ XXXI: 210; SzymDom VIII: 1186), Chy, D, S, P – *zgnite* (jabłko) (SL-RKJ XXXI: 210; SzymDom VIII: 1186), Chy, D, S: *zgnić*; *zgrzeble* – *zgrzebne* (płótno) (SzymDom VIII: 1188): *zgrzebać* (KSGP); *zguśniały* – *zguśnięty* (SzymDom VIII: 1188): *zguśnić* (ibid.); *zmarzły* (SL-RKJ XXXI: 226), P – *zmarznięty* (chłop) (SL-RKJ XXI: 226), P: *zmarz-*

8 Termin *synonimia słowotwórcza* odnosi się do faktów z zakresu semantyki leksykalnej obejmujących zjawisko równo- i bliskoznaczności formacji, tworzących dwu- i wieloelementowe szeregi.

9 Jan Tokarski (1951) oraz Jiří Damborský (1967) tego typu formacje zaliczyli do imiesłowów. We współczesnych polskich opracowaniach gramatyki języka polskiego formacje na -ły traktowane są jako przymiotniki niepredyspozycyjne – sposobu i predyspozycyjne – potencjalne i kwantatywne (GWJP: 478–480; zob. Grzegorzczkowska 1984: 66).

*nąć*¹⁰. Możliwość alternacji wchodzących w relacje synonimiczne formacji będących dawnymi participiami wynika przede wszystkim z zatarcia wyrazistości semantycznej pomiędzy kategoriami *activum* i *passivum*. Konsekwencją tego procesu są różne odcienie znaczeniowe (czynne i bierne) imiesłówów biernych i czynnych na *-ł* (zob. Bartnicka 1970: 81).

W niewielkim stopniu przymiotniki z formantem *-ły* tworzą dublety z innymi typami przymiotników odczasownikowych, przede wszystkim potencjalnymi, np.: *obrzydły* – *obrzydliwy* (SL-RKJ XXV: 193): *obrzydzić*; (*r*)*ozciągnął* (materiał) Z – *ozciągliwy* (ibid.: 266): *rozciągać się* (zob. Grzegorzcykowska 1984: 65).

Warto zwrócić uwagę, że niektóre funkcjonujące w gwarach Polski centralnej przymiotniki na *-ły* wchodzą w relacje synonimiczne ze swoimi odpowiednikami o innych przyrostkach, choć ich podstawy werbalne różnią się budową morfologiczną, np. postacią sufiksu bezokolicznika *-eć / -ić* w: *omszały* (kamień) (SL-RKJ XXV: 238), Che, D, P: *omszeć* – *omszony* (kamień) S, Z: *omszyć*; *oszroniałe* (drzewa) (ibid.: 259), Chy, Z, AGP 330, 331, 335, 339, 343, 344, 349, 352, 357, 361, 362, 363, 366, 367, 370, 371, 372, 701, 716, 728: *oszronieć* – *oszronione* (ibid.), AGP 336, 340, 345, 348, 353, 354, 358, 365, 372D 575, 710, 711, 715: *oszronić*. Zjawisko to należy tłumaczyć wahaniem w zakresie dystrybucji różnych postaci sufiksu *infinitivu*, co jest cechą gwarową występującą na terenie obejmującym m.in. ziemię łączycko-sieradzką oraz północną Małopolskę. W gwarach położonych na tym obszarze dochodzi dość często do zastępowania przyrostka *-eć* przez *-ić*, typu *siedzieć* – *siedzić* (zob. Dejna 1994, m. 76), co mogło stać się przyczyną różnic w budowie prezentowanych przykładów wariantywnych.

Odminną postać morfologiczną mogą również posiadać podstawy w dubletach: *ochrypły* (człowiek) (SL-RKJ XXV: 199): *ochrypieć* (ibid.: 199) – *ochrypnięty* (człowiek) (ibid.: 200): *ochrypnąć* (ibid.: 199); *przyżółkły* (papier, marchew) (SzymDom VI: 887), D: *przyżółcić się* – *przyżółknięty* (marchew) (ibid.): *przyżółknąć*; *zdechła* (mysz) (SL-RKJ XXXI: 197): *zdychać* – *zdechnięta* (mysz) (ibid.): *zdechnąć* oraz *skwitły* (SL-RKJ XXVIII: 181): *skwitać* (SKarł V: 167) – *skwitnięty* (chleb) ‘zapleśniały’ (SL-RKJ XXVIII: 181): *skwitnąć*.

Ciekawe są przyczyny pojawienia się wariantywności omawianych form przymiotników w gwarach. Oprócz wspomnianych powodów, wynikających z pewnych tendencji rozwojowych interesujących nas typów imiesłówów w polszczyźnie (zacieranie różnic pomiędzy znaczeniem czynnym i biernym), należy wspomnieć o znanym z historii języka polskiego procesie rywalizacji formantów, prowadzącym do ich rozchwiania funkcjonalnego (Kleszczowa 2003). Zjawisko to jest dobrze widoczne,

10 Podobne zjawisko notowane jest także w innych gwarach, por.: *osowiały* – *osowiany* ‘mało energiczny’ (KąsSGO I: 785); *osyndziały* – *osyndziany* ‘osadziały’ (ibid.: 788); *oźrały* – *oźrany* ‘dojrzały’ (ibid.: 811); *nagnięły* – *nagnity*, *przegnięły* – *przegnity*, *umarły* – *umarty*, *zgnięły* – *zgnity* (Osowski 2012: 332); *umarły* – *umarty*, *zgnięły* – *zgnity* (AJŚ, m. 1319, 1320); *umerły* – *umerty* (Maz X 2: 66); *umarły* – *umarty* (SGK VI: 20).

zwłaszcza gdy przyjrzymy się dubletom słowotwórczym, w których skład wchodziły formy przymiotników występujących tylko w gwarach, np.: *dostałe* – *dostane zboże* ‘dojrzałe’, *wydupniałe* – *wydupnione drzewo*, *oszedziałe* – *oszedziane drzewo*, *zaperzałe* – *zaperzone pole*, *wytężały* – *wytężony chleb* ‘czerstwy’ itp. Należy także pamiętać, że gwary ludowe z uwagi na swój niejednakowy i niejednoczesny rozwój w stosunku do zmian zachodzących w polszczyźnie ogólnej z jednej strony zachowują archaiczne i/lub swoiste postaci derywatów, z drugiej zaś podlegają wpływom literackiego wariantu języka w zakresie doboru wykładnika formalnego. W skład szeregów synonimicznych wchodzi także akceptowane przez normę polszczyzny ogólnej derywaty obok ich ekwiwalentów znanych tylko gwarom ludowym, np. *zgniły* obok *zgnity*, *zdechły* obok *zdechnięty* itp.

Materiał egzemplifikacyjny cytowany w niniejszym artykule pochodzi jedynie z wycinka polskiego obszaru etniczno-językowego, stąd opisywana tu wariantywność słowotwórcza przymiotników odczasownikowych ma charakter regionalny i – w mniejszym zakresie – lokalny, odnoszący się do jednej gwary (Pelcowa 2001: 75–76). Jednoczesne funkcjonowanie dwu i więcej synonimów słowotwórczych, np. *zgniłe* – *zgnite* (jabłko), *zgrzeble* – *zgrzebne* (płótno), *zguśniały* – *zguśnięty*, *zmarzły* – *zmarznięty* (chłop) w gwarze jednej wsi wiąże się przede wszystkim z opozycją o charakterze uzualnym (wariant gwarowy – ogólnopolski), krzyżującą się z wariantywnością motywowaną chronologicznie (wariant stary – nowy). Wynikające z wartościowania poszczególnych elementów synonimicznych przez użytkowników gwary, którzy z reguły niżej w stosunku do odmiany ogólnopolskiej oceniają znany im, używany na co dzień, lokalny system językowy. Formacje gwarowe częściej usłyszymy w mowie starszych mieszkańców wsi, co wiąże się z większą świadomością językową młodych mieszkańców wsi oraz unikaniem przez nich form gwarowych uznawanych za gorsze.

Zjawisko występowania w gwarach stosunkowo licznych, w większości nieznanych polszczyźnie ogólnej, przykładów przymiotników kontynuujących dawne imiesłowy na *-ły* niesie za sobą pewne konsekwencje o charakterze leksykalno-słowotwórczym. Niewątpliwie charakterystyczną cechą ludowych odmian polszczyzny jest uniezależnienie się pod względem funkcjonalnym formantu *-ły*, który jako wykładnik kojarzony ze znaczeniem adiektywnym tworzy formacje nie tylko od podstaw werbalnych. Na uwagę zasługuje także zjawisko synonimii słowotwórczej, czyli funkcjonowanie w gwarach dubletów przymiotników powstałych od tych samych podstaw za pomocą różnych środków derywacyjnych. Większa dystrybucja formantu *-ły* w gwarach i jego łączliwość – głównie z podstawami czasownikowymi – sprzyja zachowaniu w nich wymiennie stosowanych przymiotnikowych wariantów słowotwórczych przede wszystkim o znaczeniu rezultatywnym. Ich nadmiar jest jednym z wielu przejawów charakterystycznej dla polskich gwar redundancji derywowanych przymiotników (zob. Jaros 2016).

Literatura

- AGP: Kartoteka tzw. wielkiego *Atlasu gwar polskich* (Zakład Dialektologii Polskiej i Logopedii UŁ).
- AJŚ: A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. I–VIII, Warszawa 1969–1980.
- BARTNICKA B., 1970, *Adiektywizacja imiesłowów w języku polskim*, Warszawa.
- BĄK P., 1968, *Gwara okolic Kramska w powiecie konińskim (zarys fonetyki i słowotwórstwa)*, Wrocław.
- CYRAN W., 1977, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.
- DAMBORSKÝ J., 1967, *Participium l-ové ve slovanštině*, Warszawa.
- DEJNA K., 1994, *Atlas polskich innowacji dialektałnych*, wyd. II, Warszawa – Łódź.
- DOBRZYŃSKI W., 1967, *Gwary powiatu niemodlińskiego, cz. 2: Morfologia, teksty gwarowe*, Wrocław.
- GHJP: Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965.
- GÓRNOWICZ H., 1968, *Słowotwórstwo przymiotników, zaimków i liczebników w gwarach malborskich*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XIV, s. 209–234.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1984, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, wyd. VI, Warszawa.
- GWJP: R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, wyd. II, Warszawa 1998.
- JADACKA H., 1986, *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*, „Poradnik Językowy” nr 6, s. 404–412.
- JAROS I., 2016, *Przymiotnikowe synonimy słowotwórcze w gwarach polskich (zarys problemu)*, [w:] J. Klimek-Grądzka, M. Nowak (red.), *Dawne z nowym łącząc... In memoriam Mariani Kucala*, Lublin, s. 23–37.
- KĄŚSGO: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, wyd. II, Kraków 2011.
- KLESZCZOWA K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- KRUPSKA-PEREK A., 1988, *Ludowe cechy słowotwórstwa przymiotników w gwarach centralnej Polski*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXXIV, s. 97–103.
- KSGP: Kartoteka *Słownika gwar polskich*, [on-line:] <http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=37156&from=&dirids=1&tab=1&lp=9&QI=> (dostęp: 26 V 2017).
- MACIEJEWSKI J., 1969, *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*, Toruń.
- MAGP: *Mały atlas gwar polskich*, t. I–II, red. K. Nitsch, t. III–XIII, red. M. Karaś, Warszawa 1957–1970.
- MALEC T., 1976, *Budowa słowotwórcza rzeczowników i przymiotników w gwarze wsi Rachanie pod Tomaszowem Lubelskim*, Wrocław.
- MARYNIAKOWA I., 2011, *Słownik dawnej mowy mieszkańców Ciechanowca i okolicznych wsi na Podlasiu*, Łomża.
- MAZ: *Atlas gwar mazowieckich*, t. I, oprac. H. Horodyska-Gadkowska, A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1971, t. II–X, oprac. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1974–1992.
- OSOWSKI B., 2012, *Przymiotniki współtematowe w języku mieszkańców Golina (Wielkopolska wschodnia) oraz Bukówca Górnego (Wielkopolska południowa)*, [w:] J. Sierociuk (red.),

- Słowotwórstwo słowiańskie. System i tekst*, „Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów”, ser. 13, Poznań, s. 327–333.
- PELCOWA H., 2001, *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SGOWM: *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I–II, red. Z. Stamirowska, oprac. A. Basara, Wrocław 1987, 1991, t. III, red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, oprac. A. Basara, Warszawa – Kraków 1993, t. IV–V, red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, oprac. U. Dobrzyniec-Konarska, Warszawa – Kraków 2002, t. VI, red. D. Kołodziejczykowa, K. Sobolewska, Warszawa – Kraków 2014.
- SGP: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2), t. 1–3: Wrocław – Warszawa – Kraków 1977–1991, t. 4–9, z. 2: Kraków 1992–2015.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958–1969 (CD-ROM).
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- SKOC: B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław 1980–1985.
- SL-RKJ: K. Dejna, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego. (A–B)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XX, 1974, s. 189–277; (C–D), XXI, 1975, s. 135–290; *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego. (E–J)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXII, 1976, s. 135–268; (K), XXIII, 1977, s. 147–290; (L–M), XXIV, 1978, s. 149–274; (N–Ó), XXV, 1979, s. 123–276; (Pa–Por), XXVI, 1980, s. 117–257; (Pos–R), XXVII, 1981, s. 129–281; (Sa–Sy), XXVIII, 1982, s. 119–261; (Sz–U), XXIX, 1983, s. 83–233; (W), XXX, 1984, s. 91–213; (Z–Ż), XXXI, 1985, s. 143–265.
- STEFFEN W., 1984, *Słownik warmiński*, Wrocław.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- SZYMDOM: M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyckim*, cz. I–VIII, Wrocław 1962–1973.
- ŚWITAŁA-CHEDA M., 2006, *Adiektywizacja imiesłówów przymiotnikowych w gwarze Proboszczewic koło Płocka*, [w:] F. Czyżewski, S. Gala (red.), *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego*, „Rozprawy Sławistyczne UMCS”, 20, Lublin, s. 79–86.
- TOKARSKI J., 1951, *Czasowniki polskie. Formy, typy, wyjątki, słownik*, Warszawa.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.

***Zgniłe or zgnite jabłko? Or about a Certain Derivational Tendency
in Polish Dialects and Its Consequences***

Summary

The author presents and analyses the consequences of a characteristic for Polish dialects appearance of verbal adjectives which are the continuation of former gerunds ending in *-ły*. They occur very often in Polish dialects. The author pays attention to lexical and morphological consequences of this phenomenon. They consist in separation of a formant *-ły* that can create words from a great number of derivatives of an adjectival meaning not only on a verbal basis (e.g. *przeszpiegły*, *wartły*). Finally they also consist in the appearance of derivational synonyms. Functional character of adjectives ending in *-ły* enables their interchangeable action with other adverbial words ending in *-ny*, *-ony*, *-any*, *-ty* of resultant effect.